

UOT: 80.

**TƏYİNİN AKTUALLAŞMASI
(İ. ŞIXLI VƏ C. MƏMMƏDQULUZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNİN
MATERİALLARI ƏSASINDA)**

**Professor Quliyev Telman Ziyatxan oğlu
dosent Məlikova Gülarə Aqaid qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
gdu.azerbaycandili@gmail.com
gulara.melikova@mail.ru**

Xülasə: *Aktual üzvlənmənin vahidləri hesab olunan tema və rema haqqında əvvəlki məqalələrimizdə də qeyd etmişdik. Bütöv cümlələrdə onların təzahürü məntiqi vurğu, söz sırası, formal və prosodik vasitələrlə bağlı olur. Cümlənin hər bir üzvü həm tema, həm də məna yükünü öz üzərinə götürməklə aktuallaşmış rema ola bilər. Yəni, baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlərdən tamamlıq və zərfliliyin də rema və temanın tərkibinə daxil ola bildiyini də nümunələrlə əsaslandırmışdıq.*

Eynilə mübtəda, xəbər, tamamlıq və zərfliliklərdə olduğu kimi, təyin də rema funksiyasında çıxış edərkən cümlənin mütləq sonunda güclü mövqeyə və xəbərdən əvvəlki yerində zəif mövqeyə malik olur.

Məqalədə təyinin zəif və güclü aktuallaşmasına dair fikirlər bədii əsərlərdən verilmiş nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: Tema və rema, cümlə üzvlərinin aktuallaşması, ikinci dərəcəli üzvlərin aktuallaşması, təyinin aktuallaşması, aktuallaşmanın güclü və zəif mövqeyi.

Ключевые слова: актуализация определения, сильная и слабая позиция актуализации.

Key words: Theme and rheme, actualization of sentence members, actualization of minor members, the definition modifier actualization, the strong and weak position of actualization.

Aktual üzvlənmənin vahidləri hesab olunan tema və rema haqqında əvvəlki məqalələrimizdə də qeyd etmişdik. Bütöv cümlələrdə onların təzahürü məntiqi vurğu, söz sırası, formal və prosodik vasitələrlə bağlı olur. Cümlənin hər bir üzvü həm tema, həm də məna yükünü öz üzərinə götürməklə aktuallaşmış rema ola bilər. Yəni, baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlərdən tamamlıq və zərfliliyin də rema və temanın tərkibinə daxil ola bildiyini də nümunələrlə əsaslandırmışdıq. Qeyd etdiyimiz kimi, cümlə üzvlərinin rema, yaxud tema vəzifəsində işlənməsi həmin cümlənin kommunikativ məqsədindən asılıdır. Cümlənin aktual üzvlənməsi nitqin kommunikativ vahidinə çevrilir.

Eynilə mübtəda, xəbər, tamamlıq və zərfliliklərdə olduğu kimi, təyin də rema funksiyasında çıxış edərkən cümlənin mütləq sonunda güclü mövqeyə və xəbərdən əvvəlki yerində zəif mövqeyə malik olur. Qeyd edək ki, təyinin güclü remalaşması cümlənin digər üzvlərinin güclü remalaşmasından nisbətən fərqli şəkildə təzahür edir.

Təyinin zəif remalaşma mövqeyi ismi xəbərli cümlələrdə özünü göstərir və burada xəbərdən əvvəl gələn təyin bütün cümlənin ən mühüm informasiyasını özündə saxlamış olur. Məsələn: Şərəf ortabab, qara və ariq övrətdi (20, 42); Allah bərəkət versin: **yaxşı** sənətdir (20, 110); Mən durdum küçənin ortasında və gördüm ki, gələn **on altı – on yeddi yaşındadır** rus qızıdı (20, 184); Müəllimlik **çətin** sənətdir (23, 424); Müdirin anası **iriburunlu, iribədənli, qonurgözlü** bir arvaddı (24, 460).

Başqa cümlə üzvlərinin aktuallaşmasından fərqli olaraq, təyinin aktuallaşması bir qədər fərqli xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, rema funksiyasında ayrıca götürülmüş təyin yox, bütöv sintaktik kompleks: “təyin + xəbər” kompleksi işlənir. Rema təyinin güclü mövqeyi təyinin cümlənin struktur sərhədlərindən kəskin şəkildə kənara çıxıb, özünəməxsus şəkildə formalaşma biçimində özünü göstərir. Məsələn: Zeynəb indi bu saat qalmışdı iki divarın arasında: biri o tərəfdən sıxırdı, biri də bu tərəfdən (20, 71). Bildiyimiz kimi, “Təyin cümlənin mübtədasına, tamamlığına, ismi xəbərinə, isimlə və bəzən də ismi birləşmələrlə ifadə olunan zərfliliyinə, həmçinin təyininə, daha doğrusu, bəzi ismi sifətlərlə ifadə olunan təyininə aid olur.” (2, 155- 156). Bu göstərilən misalda da **“biri o tərəfdən sıxırdı, biri də bu tərəfdən”** deyər ayrılaraq sintaktik kompleks əslində **“divarın arasında”** zərfliliyinin semantik təyini.

Budur iki fayton gəlir; ikisi də zıncırovlu (20). Cümləsində **“ikisi də zıncırovlu”** deyər ayrılaraq sintaktik kompleks **“fayton”** mübtədasının semantik təyini.

Qasıməlidən aşağı oturmuşdu genə iki şəxs: birinin sinni olardı otuz- otuz iki, o birinin sinni qırxdan yuxarı olmazdı (20, 57) – cümləsində də **“birinin sinni olardı otuz- otuz iki, o birinin sinni qırxdan yuxarı olmazdı”** ayrılmış sintaktik komplekslər **“şəxs”** mübtədasının semantik təyini.

Bu heyndə çavuşun yanına iki övrət yeridi. İkisi də ayaqyalın və qara çadralı (20, 67) – cümləsində **“ikisi də ayaqyalın və qara çadralı”** sintaktik kompleksi **“övrət”** mübtədasının semantik təyini.

Aşağıdakı parçalarda da təyinin güclü aktuallaşmasını görmək olar: Birdən insanlar gördülər ki, səmada iki qurşaq var. **Sarı, yaşıl, göy və qırmızı zehli qurşaq. Biri qabaqda idi, o biri arxada** (23, 389); Şah iki cür yun seçdi: **biri dümağ pilə kimi, o biri qapqara şəvə kimi** (23, 404).

Ədəbiyyat

- 1.Abdullayev Ə., Seyidov Y.,Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə (Sintaksis). Bakı, 1985.
- 2.Abdullayev Ə., Seyidov Y.,Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə (Sintaksis). Bakı, 2007.
- 3.Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992.
- 4.Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, 1998.
- 5.Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998.
- 6.Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012.
- 7.Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978.
- 8.Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974.
- 9.Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006.
- 10.Azərbaycan dilində sadə cümlə. Bakı, 1963.
- 11.Bəyzadə Q.M. Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər. I c. Bakı, 1999.
- 12.Bəyzadə Q.M. Mətn dilçiliyi. Bakı, 1997.
- 13.Budaqova Z., Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı,1963.
- 14.Əlizadə F. Cümlənin aktual üzvlənməsi. Bakı, 1998.
- 15.Hacıyeva N.H. Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbi mətnlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri (aktual üzvlənmə). Bakı Universitetinin Xəbərləri, №3. Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2013.
- 16.Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2004.
- 17.Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı, 2007.

- 18.Kazımov Q. Ş. Mətn dilçiliyi problemləri. – Ə. Abdullayevin “Aktual üzvlənmə və mətn” (Bakı, 1998) əsərinə ön söz.
- 19.Müasir Azərbaycan dili. III cild (Sintaksis). Bakı, 1981.
- 20.Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, 1983.
- 21.Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə. I və II c. Bakı, 2004.
- 22.Novruzova N. Azərbaycan dilində sintaktik bütövlərin struktur – semantik xüsusiyyətləri. Nam.diss. Bakı, 1999.
- 23.Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. II c. Bakı, 1986.
- 24.Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. Bakı, 2005.
- 25.Абдуллаев К. М.Лигвистика текста. – Программа спецкурсов. Баку, 1982.
- 26.Абдуллаев К. М. Актуальное членение предложения в азербайджанском языке. Журнал «Советская тюркология», № 1. Баку, 1983.
- 27.Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981 г.
- 28.Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. М., 1967.
- 29.Распопов И. П. Актуальное членение предложения в русском языке. Уфа, 1961.
- 30.Современный русский литературный язык. Минск, 2012.
- 31.http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/AKTUALNOE_CHLENENIE_PREDLOZHENIYA.html
- 32.<http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook089/01/part-020.htm>

АКТУАЛИЗАЦИЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ

(По материалам И. Шыхли и Дж. Мамедгулузаде)

Кулиев Тельман Зиятхан оглы, Меликова Гюлара Агаид кызы

Резюме

Мы уже упоминали в наших предыдущих статьях о теме и реме, которые считаются единицами актуальной артикуляции. Их проявление в полных предложениях связано с логическим ударением, порядком слов, формальными и просодическими средствами. Каждый член предложения может актуализироваться и стать ремой, взяв на себя бремя как темы, так и смысла. Другими словами, мы обосновали на примерах, что в состав ремы и темы, помимо главных членов, могут входить также второстепенные члены — дополнение и наречие.

Так же, как подлежащее, сказуемое, дополнение и обстоятельство, определение, выступая в роли ремы, занимает сильную позицию в абсолютном конце предложения и слабую позицию перед сказуемым.

В статье на примерах из художественных произведений обосновываются идеи о слабой и сильной актуализации определения.

THE ACTUALIZATION OF DEFINITION

(based on the works of I. Shikhli and J. Mammadguluzade)

Guliyev Telman Ziyatxan, Malikova Gulara Agaid

Summary

We have already mentioned in our previous articles about topic and theme, which are considered units of topical articulation. Their manifestation in full sentences is connected with logical emphasis, word order, formal and prosodical means. Each member of the sentence can be updated and become a theme, taking on the burden of both the theme and the meaning. In

other words, we proved by examples that in addition to the main members, the rheme and theme can also include secondary members — complements and adverbs.

Just like the subject, the predicate, the complement and the circumstance, the definition, acting as a rheme, occupies a strong position at the absolute end of the sentence and a weak position before the predicate.

In the article, the idea of weak and strong updating of the definition is substantiated with examples from artistic works.

Rəyçi: professor Mübariz Yusibov

Azərbaycan dili kafedrasının 26 fevral 2025-ci il tarixli iclasın 13 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 03 mart 2025-ci il